

משבר האקלים – חלום הבלהות של האנושות בעידננו

מאת שלמה ליבר

משבר האקלים

משבר האקלים הוא מונח המשמש לתיאור ההשלכות של שינוי האקלים והתחממות כדור הארץ.

המונח נועד להמחיש את דחיפות הטיפול בנושא שינוי האקלים, ואת ההנחה שתתרחש כבר בעתיד הנראה לעין הסלמה חמורה במקרים של מזג אוויר קיצוני, אם הכלכלה העולמית תמשיך כסדרה. המונח שגור בקרב פעילים סביבתיים, כמו גם בעיתונות ובמדיה החברתית, ומצוי בשימוש גם במוסדות רשמיים רבים בעולם.

מאז תחילת העידן התעשייתי, עם ייצורו ההמוני של מנוע הקיטור ומאוחר יותר גם של מנוע הבנזין - החל האדם להשתמש בדלקים מאובנים באופן אינטנסיבי בהרבה ממה שהיה עד אז. המיכון והאוטומטיזציה הביאו לגידול מעריכית בדרישת האנרגיה וחומרי הגלם מצד האנושות, כמו-גם בגידול אוכלוסייה, פליטת גזי חממה, עיבוד שטחי חקלאות ומרעה (ובכלל זה חקלאות תעשייתית), חציבת משאבי טבע ועוד.

ההשלכות השונות של המשבר משפיעות זו על זו באופנים רבים. כך, למשל, אסונות הטבע משפיעים באופן מיידי בצורה של הרוגים ונזק לרכוש ולערכי טבע, וגם פוגעים אנושות ביכולת לקיים חקלאות כלכלית, מאיצים הכחדת מיני בעלי חיים, ועוד. דוגמה נוספת היא המידבור, אשר פוגע ביכולת של צמחים לגדול, מה שמאיץ את המידבור עצמו. בהתאם לשת הדוגמאות המובאות לעיל - ניתן לומר כי ישנו קשר של השפעה הדדית בין השלכות המשבר השונות המובאות להלן.

השפעותיה של ההתחממות העולמית כוללות את עליית גובה פני הים, שינויים בכמויות המשקעים ואופן פיזורם. שינויים אלו עלולים גם להגדיל את התדירות ואת העוצמה של אירועי מזג אוויר קיצוניים, כמו שיטפונות, בצורות, גלי חום והוריקנים, לגרום למדבור, להקטין את כמות המים הזורמים בנחלים בקיץ, או לתרום להכחדת מינים ביולוגיים, הנתונים כבר היום בסכנת הכחדה. ההשפעות של שינוי האקלים על בני האדם הן, בין היתר, איום על הביטחון התזונתי בשל ירידה בתנובות החקלאיות, נטישה של אזורים מיושבים ונזק לתשתיות שנגרם מעליית מפלס פני הים.¹

ונוסיף לדברים אלה עוד כמה נקודות העולות תדיר בשיח הסובב את "משבר האקלים":

¹ מתוך ויקיפדיה:

אחד ההיבטים הבולטים במשבר האקלים, שאנו כבר מרגישים אותו היטב, הוא חוסר הצדק: מדינות שלמות עולות בלהבות, כמו קליפורניה וקפריסין; כפרים נהרסים בשיטפונות – בגרמניה וגם בהודו, בסין ובאינדונזיה; איים שלמים נבלעים בים; גלי חום, סופות חריגות, בצורות קשות פוגעים במקומות שונים בעולם. מיליארדי אנשים נמצאים בסכנה – אך קומץ קטן של אנשים לא רק מגביר את הלהבות, אלא אף מרוויח מכך הון תועפות.

יתר על כן, האשמים העיקריים בקריסת האקלים – מנהלי תאגידי האנרגיה הגדולים – ידעו על כך לפני כולנו. כבר בסוף שנות ה-70 של המאה שעברה, מחקרים פנימיים של ענקית הנפט האמריקאית אקסון חזו באופן מדויק להחריד מה צפוי לקרות אם ימשיכו העסקים כרגיל. נראה שגם הענקיות האחרות, שברון, בריטיש פטרוליום, ושל, ידעו.

"משבר המועקה של המלומדים" בתקופתו של ז'אק לאקאן ו"משבר האקלים" בתקופתנו

"זו הדרך בה נגמר העולם / לא במפץ אלא ביבבה" (ת"ס אליוט, מתוך: כל שירי ת.ס. אליוט, תרגום, מבוא והערות: אורי ברנשטיין, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2011).

בהרצאה הנושאת את הכותרת "ניצחון הדת" (1974) לאקאן מדבר על "משבר מועקה" שאחז ב"מלומדים" בתקופתו. הוא מתייחס שם בעיקר אל הביולוגים ה"מתחילים, למצער, לדעת שניתן ליצור [במעבדותיהם] בקטריות עמידות בפני כל דבר, שאי-אפשר יהיה לעוצרן עוד". דבר זה עלול להביא ל"השמדתם העצמית" של בני-האדם וכמו כן "להשמדת כל עולם החי". לאקאן מכיר אפוא בהשפעתו הממשית, ההרסנית בפוטנציה, של השיח המדעי על האדם ועל עולמו, אולם דומה שהוא ממעיט כאן מגודל הסכנה בהוסיפו באירוניה את הדברים הבאים: "זה יכול להיות באמת הסימן לעליונותה של הוויה אחת על פני כל היתר... זה באמת והווה סימן לכך שהאדם מסוגל למשהו, אך זה מחולל בכל זאת קצת מועקה. עדיין לא הגענו לשם". ובכן, דומה שכיום, לנוכח "משבר האקלים" העולמי, אנו הרבה יותר קרובים ל"שם" והסכנה ממשית עד מאד. יתר על כן, מועקה זו כיום אינה רק נחלת ה"מלומדים", וכוונותיהם הטובות אינן מספיקות כיום, וכך גם האיסורים והאמצעים העומדים לרשותם לבטל את רוע הגזרה. "משבר האקלים" על השפעותיו העולמיות ההרסניות, הוא רחב ממדים עד מאד, קשה ביותר לשליטה ובעל אופי שונה לגמרי ממשבר המלומדים שעליו לאקאן דיבר בזמנו הוא שונה למדי גם מסוגים אחרים של סכנה עולמית העומדים לפתחנו, מן המלחמות ומן השימוש האפשרי באמצעים להשמדה המונית כגון פצצות אטום.

לצד נטייה בולטת להכחשה, להתעלמות, או לסירוב לדעת יותר על אופי משבר האקלים – ועל אלה אדבר בהמשך בהרחבה – דומה כי המודעות לסכנה האורבת לאנושות כיום היא גדולה יותר, ולא מעטים הם האומות, המוסדות והארגונים הפועלים בעניין זה, אף שברור בעליל שעד כה הם כולם עושים, או שיש ביכולתם בכלל לעשות, הרבה פחות מהנדרש. רק ב-9 באוגוסט 2021 פורסם דו"ח מיוחד של הפאנל הבין-ממשלתי לשינוי האקלים של האו"ם שקבע חד משמעית ששינויי האקלים הם תוצאת מעשה ידי אדם. הדו"ח אף קבע כי התחממות נוספת היא בלתי נמנעת, וכי ניתן למנוע התחממות דרסטית אף יותר על ידי הפחתה ניכרת בפליטת גזי החממה. בפברואר 2022, פורסם החלק השני של הדו"ח, המציג את הפגיעות בבני האדם דרך מערכות אקולוגיות שנפגעו, או ישירות דרך אירועי מזג אוויר קיצוניים, ותיאר כיצד פעולות לטווח הזמן הקרוב יכולות לצמצם, אך לא למנוע לחלוטין, את הנזקים הצפויים.

ובכן, ביחס ל"משבר האקלים", אולי לא נגזים מדי אם נאמר כי הטבע עצמו תובע עתה את קורבנו וקם על מַחְבְּליו... על בני-האדם...

'חלום הבלהות של האנושות': מה יש לפסיכואנליטיקאים לומר בנוגע למשבר האקלים?

אף על פי שישנו קונצנזוס מדעי לגבי שינויי האקלים, והקביעה שבני האדם הם גורם מרכזי לכך הולכת ומתבססת, עדיין מצויות בשיח דעות המביעות ספקנות לגבי מידת המעורבות של בני האדם בגרימה למשבר, ההשפעות שלו על האנושות, או לפוטנציאל ההסתגלות של האדם לשינויים. מכחיש משבר האקלים המפורסם ביותר, הוא ככל הנראה נשיא ארצות הברית לשעבר, דונלד טראמפ. טראמפ ידוע בדעותיו המתכחשות לעצם קיומה של בעיית התחממות, והציטוט המפורסם ביותר שלו בנושא, הוא, כפי הנראה: "קפוא בחוץ, איפה לעזאזל 'ההתחממות הגלובלית'!?" הציטוט מתייחס לגל הקור באמריקה הצפונית בשנת 2019, בו נשברו מספר שיאי קור (כתוצאה ממשבר האקלים).

טענה נוספת היא שתופעות אקלימיות שאינן קשורות למשבר "מגויסות" על ידי פעילים מוטי אג'נדה על מנת לייחס למשבר חומרה רבה, תוך ביטול הגישה המדעית שאינן מובילה למסקנות חד משמעיות לגבי חלק מהתופעות. אולם ממדי ההכחשה על צורותיה הרבות, מן הגסות ביותר ועד הסובטיליות ביותר, גדולים לאין שיעור, וכמעט אין איש מאתנו שאינו שותף לה במידה זו או אחרת. שהרי יכולים אנו לתהות כיצד אפשר לנו להמשיך בחיינו היקרים; לעבוד, לתכנן, להשתוקק, לאהוב ולגדל ילדים ולשאת את "כאב החיים" – כל אותות האיווי האנושי וסבלותיו – בצל האסונות המרובים הפוקדים אותנו בלי הרף כבר היום, כאן ושם, ובידיעה כי ייתכן שעולמנו נידון להכחדה בעתיד הנראה כבר לעין. דומה כי "פיצול האני בתהליכי ההגנה" מפני הממשי החונק ומטביע אותנו, הוא עתה תופעה כמעט בלתי נמנעת עבור מרביתנו, תופעה קולקטיבית. לצד המונח "מכחישי אקלים", מונחים חדשים נוספים צצים לאוויר העולם ובאים לבטא הן את האימה מפני קריסת האקלים והסביבה והן את הדין הצפוי למפרי חוקי האקלים, וזוכים להכרה מוסדית כלשהי: "חרדה אקולוגית"², ומנגד "פושעי אקלים" (בראש וראשונה, תאגידי האנרגיה הגדולים והעומדים בראשם). מונח רווח נוסף הוא "טרור אקולוגי", (לעיתים גם "טרור סביבתי" או "אקו-טרור"); למונח זה יש כמה משמעויות כשהנפוצה היא התייחסות למעשי טרור או ונדליזם המבוצעים בשם הגנת הטבע והסביבה או בשל זכויות בעלי החיים.

² את המונח "חרדה אקולוגית" עדיין לא נמצא ב-DSM, אך ב-2017 זכתה התופעה להכרה רשמית מטעם האגודה האמריקאית לפסיכולוגיה, שהגדירה אותה כ"פחד כרוני מאבדון סביבתי". בין הסממנים האופייניים לחרדה אקולוגית מוזכרים: לחץ נפשי, פחד, כעס, חוסר אונים וחוסר שליטה, קשיי שינה, רגשות אשם, הפרעת דחק פוסט טראומטית, תוקפנות, תחושת אבילות ותלות בחומרים כמו כדורי הרגעה, עישון ואלכוהול. אלה יכולים להופיע בדרגות חומרה שונות כתוצאה ממשבר סביבתי עקיף או ישיר. למשל, אדם עלול לחוש חרדה וצער לאחר שעצים רבים נכרתו ביער שבאזור מגוריו. אחר יכול לחוות חרדה לאחר שנחשף לתחזיות אימה המזהירות מפני אסון סביבתי שמתקרב בצעדי ענק.

מעניין, וגם חשוב, לדעתי, לענייננו אנו, שלצד מונחים אלה, מתחילים גם לצוץ בשנים האחרונות ברחבי העולם מופעי תרבות ויצירות אמנות וספרות שיש להן זיקה כלשהי, לא בהכרח מפורשת וישירה, למשבר האקלים. בין אלה הייתי מונה את האופרה הליטאית, שזכתה בפרס אריה הזהב בביאנאלה בוונציה ב-2019: Sun & Sea והוצגה מאז ברחבי העולם וזכתה לשבחים רבים. וכך כותבת על אופרה זו המבקרת שירה מייקן בעיתון "הארץ" מה-7 בספטמבר 22: "אין בה שמץ דידיקטיות, היא מלאה בהומור, יופי ואנושיות. האפוקליפסה אמנם מאיימת ברקע לכל אורכה, אך היא עושה זאת בצללים, בצורה מרומזת, ערמומית אפילו." בתחום הספרות ג'ונתן פראנזן, מרגרט אטווד ואיאן מקיואן הם דוגמאות בולטות. בין היצירות הספרותיות העבריות המעטות הנוגעות באופן כלשהו למשבר האקלים, הייתי מונה את ספרה היוצא-דופן של תמר וייס גבאי "החזאית" (יצא לאור ב-2022), שהוא לדעת המבקרת נטע אחיטוב, "לא רק משל אקטואלי חכם על יחסי האדם והטבע, אלא גם אירוע ספרותי" (עיתון "הארץ", 30 באוגוסט 22).

אך האם מסוגלים אנו באמת ובתמים להאמין בהכחדתו האפשרית של המין האנושי, או אפילו אך ורק להאמין במותנו שלנו עצמנו או ליטול על עצמנו את "ההוויה-לקראת-המוות" ההיידגריאנית? פרויד, למשל, היה ברור לחלוטין בעניין זה. וכך כתב ב"מחשבות לעת מלחמה ומוות" (1915): "יחסנו (כלפי המוות) לא מתאפיין בכנות. כאשר דברנו לאוזניהם של אחרים היינו כמובן נכונים לומר שהמוות הנו סופה ההכרחי של כל צורת החיים...בקצרה שהמוות הוא טבעי, בלתי ניתן להכחשה ובלתי נמנע, ואולם במציאות נהגנו כאילו היו פני הדברים אחרת. גילינו נטייה ברורה להסיט את המוות הצדה ולהעלימו מהחיים. ניסינו להחיל עליו דממת מוות, וככל שננסה להעלותו בדעתנו נאלץ להודות שנותרנו כל העת כצופים מהצד... המוות העצמי הוא הרי בל-יתואר...כך העזו אנשי הפסיכואנליזה לצאת באמירה: בבסיסו של עניין, אף אדם אינו מאמין במותו שלו, או במילים אחרות: בתחום הלא-מודע כל אחד מאתנו משוכנע לגבי האלמותיות שלו."

ועם זאת, כשמדובר בעתיד האנושות כולה, מפליא למדי בעיני עד כמה פופולאריים בימינו היצירות – מאמנות וספרות, דרך קולנוע וטלוויזיה ועד משחקי מחשב – המציגות עולם דיסטופי, או אפוקליפטי ופוסט-אפוקליפטי. סוגי היצירה הללו אינם לחלוטין חדשים בעולמנו, אבל נוכח משבר האקלים והתחממות הגלובלית, דומה כי "מעולם לא היו בידי האנושות כלים חזקים כל כך ליצור דיסטופיות רבות כל כך, והדעיכה לעבר הדיסטופיה היא, כפי שכתב ת"ס אליוט, תיאור היבבה המתמשכת של העולם"³. יצירות אלה מצטיירות בעיני כמעין חלומות קולקטיביים עכשוויים, המושלכים אל עתיד קרוב או רחוק כלשהו. הללו מושכים קהלים רבים הקוראים בהם או צופים בהם באימה ובהנאה לא מחוורת: האם נוכל לראותם כביטוי כלשהו של אשמה ושל "צורך בענישה" לא-מודעים? כלומר כעבודתו של האני-העליון, הפועל חרף כול בתרבותנו העכשווית לנוכח פעולות האדם המועדות לפורענות? או שמא זו דרכו בלי משים של הסובייקט בן-זמננו להטרים את "ההיעדר ואת הנוכחות" שלו – כמו במשחק ה-Ford! Da! של הילד – באמצעות העלמת עולמו על כל האובייקטים שבו, וכך להפיכת עצמו לאובייקט של אובדנו ואבלו? כך או אחרת, זה כוחו של הדמיוני בחיינו, ויהיה הוא דמוני ככל שיהיה, כל זמן שהוא נותר בבחינת פנטסטי או עטוף היטב בסמלי. משבר האקלים הוא ללא ספק חלום הבלהות של האנושות כולה, אך הוא אינו "רק חלום", ולא רק מפני שהוא, למרבה האימה, מוחשי ובגדר מציאות עכשווית בחלקו, אלא שבדומה לכל סיוט או לכל חלום הכרוך במועקה, קרוב הוא ביותר לממשי העומד על הפרק. גם בטבורו של חלום בלהות זה שורר חור ממשי הנותר כצל אפל העלול ללוות אותנו בחיינו היום-יומיים ולעורר מועקה ומורת רוח,

³ יוסי מנדלוביץ ברשימה "קיצור תולדות הדיסטופיה", מוסף לספרות "המוסף", 5.1.23.

גם אם אינן בדרך כלל גלויות לעין או שהן מרומזות בלבד. אך האם היקיצה מחלום מעין זה היא באמת מן האפשר? ומה משמעותה של היקיצה כאן, ברמת הפרט וברמת הקולקטיב?

ובכן, מה יש לפסיכואנליטיקאים לומר בנוגע למשבר האקלים? – שהרי הפסיכואנליזה נוגעת במה שהנו הכי אינטימי בנו, בייחודיות האבסולוטית שלנו, באותה מידה שהיא נוגעת במה שגם מחבר ומכליל אותנו בקהילה האנושית. ולומר זאת מעט אחרת – כפי שלאקאן לא נרתע מלומר זאת – "הקולקטיב אינו אלא הסובייקט של האינדיבידואל" (אצל ז'א. מילר: "תיאוריית טורינו אודות הסובייקט של האסכולה" (2000). מתמיה למדי, אפוא, שבעוד שבקלות יחסית נכון האנליטיקאי בימינו לבחון, לדון ולנקוט עמדה ביחס לתופעות היפר-מודרניות בולטות של חיינו, דהיינו בצורות המגוונות של אי-הנחת בתרבות ימינו – ריטלין, אוטיזם, גלובליזציה, קפיטליזם עכשווי, נישואי הומוסקסואליים, תהפוכות המגדר, גזענות, תהליכי סגרגציה ועוד – הנה בנוגע למשבר האקלים שררה עד ממש לאחרונה – עם זאת חוברת מספר 46 של Mental (Revue internationale de psychanalyse) בנובמבר 2022, שהוקדשה כל כולה למשבר האקולוגי הפוקד אותנו – שתיקה רבתי בקהילתנו, להוציא הרצאה אחת יוצאת מגדר הרגיל שנתנה על ידי Geert Hoornaert ב-28 ביוני 2020 במסגרת London Society Webinar on Lacan's Seminar XVII: The Other Side of Psychoanalysis ומאמר אחד מפורש מאת גוסטבו דאסל שהתפרסם ב-2021 ב-LRO תחת הכותרת "הנקודה העיוורת שלנו". בשל אופי מאמרו של גוסטבו – הוא חלוצי, ישר, חד, קצר ופרובוקטיבי למדי, ומזמין לפיכך, לטעמי לפחות, דיון ופולמוס – אתייחס כאן בעיקר למאמר זה הנוטר בעיני מאמר מפתח ונקודת-מוצא מרכזית. גוסטבו מזכיר לנו תחילה את ההרצאה שנשא לאקאן במרץ 1974 במילאנו. בהרצאה זו, כותב גוסטבו, "פנה לאקאן לקהל שומעיו והתריע על כך שהפסיכואנליזה חייבת להתייצב בפני העובדה המשנה את ההיסטוריה של האנושות. הוא התבטא במונחים שלא השאירו מקום לאי-הבנה כלשהי: דבר-מה שאין לשאתו נכפה על הפלנטה, ויוצר אפקטים של מחנק. מופע של ממשי החונק אותנו, פשוטו כמשמעו. אולי בשום מקום אחר בעבודתו לא היה לאקאן מפורש יותר בנוגע לחזונו לגבי העתיד כהתממשותו של חורבן חסר תקדים...". והנה, מוסיף גוסטבו, "כמעט חצי מאה לאחר מכן, הנבואה הזו התגשמה, מבלי שהופיע רצון אמיתי למנוע אותה בזמן... מסיבה כלשהי, שאין ביכולתי לשערה ולנסחה, עצמנו עינינו לעובדה שזמן הדיבור מגיע אל קיצו, משום שהאדם שינה באופן בלתי הפיך את מציאות החיים, דחף אותה לעבר אפוקליפסה שעוד לא זיהינו אותה לגמרי: סוג של הכחשה שאנו עצמנו חלק ממנה... אל מול הראיות הללו (סימני המשבר האקלימי המביאים למסקנה כי "חצינו כבר את הגבול" ואין חזרה מכך), עלינו להניח כי הפסיכואנליטיקאים נשבו באותה הכחשה המשפיעה על שאר העולם". גוסטבו מוסיף ואומר: "ללא ספק, יכולת הפעולה שלנו כנגד האסון הנוראי הזה אינה רלבנטית מבחינה מעשית, אולם מפתיע עד כמה הדבר מוסיף להיות נקודה עיוורת באמירה שלנו". אולם, מדברי גוסטבו עולה, במובן מסוים, גם הסבר אפשרי לשתיקה מפתיעה זו של הפסיכואנליטיקאים: אין זה מן הנמנע ש"מכשיר רב-עוצמה כמו מושג הסימפטום, שאפשר לנו להעניק מובנות חדשה לתצורות החיים העכשוויות", לא יוכל עוד לשמש אותנו לשם בחינת משבר האקלים והחורבן העולמי הכרוך בו – "כבר אי אפשר", אומר גוסטבו, "לדבר על הפלנטה במונחים של הסימפטום היות שמושג זה תקף רק על בסיס מציאות השיח. מה יקרה אם נקודות הסף שנחצו יקרבו אותנו לאפשרות של קץ כל שיח?"

אנסה לבחון עתה מקרוב יותר את אמירותיו של גוסטבו. שתי נקודות מרכזיות מתבלטות בעיני: 1. סוגיית ההכחשה, שלה שותפים הפסיכואנליטיקאים ו"שאר העולם"; 2. סוגיית הסימפטום או סוגיית אובדן הסימפטום כמכשיר עבור הפסיכואנליטיקאי בהקשר משבר

האקלים. נקודות אלה מעלות כמה בעיות מורכבות למדי שמן הראוי לדעתי להתמקד בהן, לכל הפחות בחלקן, ולהתדיין עימן כאן.

הכחשה

אף שהצדק, לדעתי, עם גוסטבו בדוברו על השתיקה המתמיהה (כאמור לעיל, עד לאחרונה) של האנליטיקאים ביחס למשבר האקלים ולתוצאותיו המורגשות כבר בעליל, לא נראה לי כי נכון למנות כך בפשטות את הפסיכואנליטיקאים בין שורות מכחישי המשבר **רק משום** שאין הם מדברים או כותבים אודותיו עד כה. אכן, מסכים אני, הגיעה השעה שנפצה את פינו, אולם כדי שנוכל לדבר על "הכחשה", במובן הפסיכואנליטי של המילה, כדאי לשוב ולבחון היטב מונח זה, ולראות מה נוכל להפיק ממנו לצורך עניינינו עתה.

במאמר "פטישיזם" (1927) פרויד בוחן מקרוב את המונח "הכחשה" (*Verleugung*) וגם מבחין בינו לבין המונח "סקוטומיזציה". המונח האחרון "מעלה את הרעיון כאילו **נמחקה התפיסה לגמרי** (במקרה של הפטישיזם והפרוורסיה בכללותה: התפיסה שאין לאישה בעצם פין. ש.ל.), כך שהתוצאה תהיה דומה לאפשרות שבה **נפל רישום חזותי על הנקודה העיוורת של הרשתית**. אולם המצב בענייננו מראה את ההיפך, כלומר, שהתפיסה נותרה בעינה, **ושעל מנת לקיים את הכחשתה היה צורך לנקוט בפעולה נמרצת מאוד**. לא נכון שהילד, לאחר שהתבונן באשה, הציל את אמנותו בפאלוס של האישה... הוא שמר על התפיסה, אך גם ויתר עליה. הוא הגיע לפשרה בקונפליקט בין משקל התפיסה הבלתי רצויה, לבין **כוח האינטי הנגדי** (ההדגשים שלי. ש.ל.). ובכן, בהכחשה, מדובר בקונפליקט בין התפיסה לבין האינטי הפועל ככוח נגדי לתפיסה זו; כדי שתשמר התפיסה ובה בעת גם תתקיים הכחשתה, יש צורך ב"פעולה נמרצת מאוד" שתביא בסופו של דבר לידי בחירה, הנשלטת על ידי הפטיש, של אובייקט תחליפי, ומאפשרת במקרים רבים להימנע מחרדת הסירוס.

כעשר שנים לאחר מכן, במאמר "פיצול האני בתהליך ההגנה" (1938), פרויד, ניתן לומר, **מכליל** בדיעבד פיצול זה באני שהפטישיזם מדגים באופן מיוחד, והופכו לקרע שורשי ומכריע הטמון ב"אני" באשר הוא "אני". קרע זה נובע מחד גיסא מן ההגנה שמפעיל תדיר "האני-הילדי" מפני תביעה של **העולם החיצון** אשר נחוות על ידו ככואבת, ומן ההכרה בפיסת מציאות מוכחשת זו מאידך גיסא. שתי התגובות המנוגדות, הבלתי תלויות זו בזו, הננקטות בו-זמנית ביחס לקונפליקט הן גרעינו של פיצול האני. פרויד מתאר פיצול זה באני זה כ"קרע שלא ירפא לעולם, ותחת זה רק ילך ויגדל עם הזמן". הכחשת הסירוס הופכת לאבטיפוס וכמדומה גם למקור כל ההכחשות האחרות של המציאות החיצונית. בעיני פרויד, תהליך "מוזר" זה עומד בסתירה לתפקוד הסינתטי שאנו נוטים על פניו לייחס לאני. ניתן לראות בפיצול זה באני את התשתית למושג הלאקאניאני היסודי "הסובייקט השסוע" (S).

במאמר "תקציר הפסיכואנליזה" (1938), מאחרוני המאמרים שחיבר פרויד בטרם מותו ולא עלה בידו לסיים, פרויד שב לדון בתהליך "פיצול האני", וגם מחדד את ההבדל בין "הדחקה" ל"הכחשה": הדחקה מתייחסת להגנה נגד תביעות הדחף, והכחשה – להגנה מפני דרישות המציאות. הבחנה זו מקבילה אליבא דפרויד להבחנה בין הנירוזה לפסיכוזה בהתאמה, אולם כפי שהוא שם לב כבר במאמר "אובדן המציאות בנירוזה ובפסיכוזה" (1924), גם הנירוזה "מערערת באיזשהו אופן את יחסו של החולה למציאות" וגם היא "אמצעי ביד החולה לפרוש מן המציאות". בהמשך המאמר מנסה ליישב סתירה לכאורה זו בהיסמך על "שני צעדים" מובחנים בהתהוות הנירוזה והפסיכוזה כאחת. הוא כותב: "הן

נזירות והן פסיכזזה הן אפוא ביטוי למרידת הסתמי בעולם החיצון, לסירובו, או אם רוצים, להיעדר יכולתו להסתגל לכורח הממשי (במקור הגרמני: *der realen Not*). נזירות ופסיכזזה נבדלות זו מזו הרבה יותר בתגובת הפתיחה הראשונית, מאשר בניסיון השיקום המופיע לאחר מכן. ההבדל הראשיתי ("הצעד הראשון", ש.ל.) בא לידי ביטוי בתוצאה הסופית ("הצעד השני" על השלכותיו) בכך שבנזירות נמנעים, בורחים, מנתח מציאות, ובפסיכזזה בונים את המציאות מחדש... או (בניסוח נוסף): הנזירות אינה מכחישה את המציאות, אלא שאין היא רוצה לדעת דבר על אודותיה (האני מדחיק פיסה מן הסתמי בשל תלותו במציאות. ש.ל.). הפסיכזזה מכחישה אותה (האני נסוג, בשירותו של הסתמי, מנתח מציאות. ש.ל.) ומנסה למצוא לה תחליף ("מציאות חדשה". ש.ל.).

כפי שיכולים אנו בקלות להתרשם, פרויד צועד בסוגיות אלה בדרך מפותלת למדי, ולעיתים לולינית כמעט ועמומה משהו – שרק את חלקה הצגתי כאן – ומתאמץ לקשור בין הגנה (הדחקה או הכחשה), דחף (סתמי) ומציאות, כשמטרתו להבדיל בין הנזירות והפסיכזזה, אך תוך כדי כך הוא גם מקרבם זו לזו לא מעט, באמצעות מונחים כגון "אובדן מציאות", "מרידה בעולם החיצון", ו"תחליף למציאות", הנוגעים באופנים שונים לשתייהן. החשיבה הבינארית – "כן" או "לא", 1 או 0 – נוטה כאן להתערער למדי.

אולם, הדבר שאותו ברצוני להבליט כאן בעיקר הוא, שגם אם נייחד – כפי שאנו נוהגים אכן לעשות בעקבות הוראתו המוקדמת של לאקאן – את ההדחקה לנזירות, את ההכחשה לפרוורסיה ואת הדחייה (*Verwerfung*), או המקבילה שלו בצרפתית המוצעת על ידי לאקאן, (*forclusion*) לפסיכזזה – לא נוכל לחמוק מכך שכולנו כהוויות-מדברות, כפי שטען לאקאן, "משוגעים, כלומר דלזיונאליים" (באופן אוניברסאלי, ולא בהכרח, כמובן, פסיכזמה). האם אנו הפסיכואנליטיקאים דלזיונאליים בהתייחס למשבר האקלים הגואה כיוון שעדיין אין אנו מדברים על אודותיו, או לא שועים להזהרתו ולתחזיתו של לאקאן משנת 1974? כן ולא, אמר. כן – כיוון שבתור סובייקטים אנו, כמובן, בני-אדם ככל האחרים; וללא-ספק, ל"איני רוצה לדעת דבר על אודות כך" יש צורות שונות ומגוונות. ולא – כיוון שנושא זה מציב אתגר גדול בפני הפסיכואנליזה אשר חובתה הראשונה, כפי שפרויד אמר, היא לתמוך בחיים; ואף ייתכן בהחלט שמצויים בידיה כלים כלשהם לגשת ולדון במשבר זה המעמיד את החיים באשר הם בסכנת הכחדה ממשית. אולם האם די בכך שרק נדון ונדבר על אודותיו? פרויד מתייחס לסוגיה העשויה להיות קשורה בעקיפין גם לעניין זה במאמר המוזכר לעיל "אובדן המציאות בנזירות ובפסיכזמה": "אנו מכנים התנהגות "נורמלית" או "בריאה" כאשר היא מאגדת בתוכה מאפיינים של שתי התגובות, כאשר היא בדומה לנזירות, אינה מכחישה את המציאות, אך שוקדת על שינויה כמו בפסיכזמה. ההתנהגות הנורמלית, התכליתית, היא כמובן בעלת הישגים חיצוניים, בעולם החיצון, והיא אינה מסתפקת, כמו הפסיכזמה, ביצירת שינויים פנימיים..." האם התרומה שהשיח האנליטי עשוי להעניק לשיח הציבורי הכולל על אודות משבר האקלים, הוא חסר תכלית? איני סבור כך כלל – לשיח מעין זה עשויים להיות אפקטים כלשהם, גם אם לא ישירים. השיח אינו "העולם", אך בהיותו סמבלנט או מראית-עין הוא מְבַנֵה, בהתאם לסוגו, את "עולמנו" בכל רגע נתון. וכמובן, אין דבר זה מצוי בסתירה כלשהי למאבק החברתי-פוליטי, שבו יכול להיות מעורב באופן אישי אנליטיקאי כלשהו, בהיותו בנוסף לאנליטיקאי גם אזרח בעולם, אף אם, כשם שאמר לאחרונה ז'.א. מילר בהתייחסו למאבקיו הפוליטיים, "כאזרח, הידע האנליטי שלי אינו מתנדף, כמובן שלא". (ראיון עיתונאי עם ז'.א. מילר ב-8 לאוגוסט, 2020; פורסם ב-NLS Messenger no. 4351).

הכחשה וסימפטום

יתר על כן, אם נתייחס עתה לסימפטום – התלוי ועומד רק ב"מציאות השיח", כפי שטוען גוסטבו, ובצדק, לדעתי – נוכל בכל זאת עוד לשאול את עצמנו, האם אכן איבדנו מכשיר אנליטי חיוני ורב-עוצמה זה בבואנו להשתמש בו בנוגע למשבר האקלים, אף אם אנו מצויים זה מכבר עמוק בתוכו וקרובים מאד ל"נקודת הסף", וכך לאפשרות הנוראה של "קץ כל שיח", כפי שגוסטבו כותב?

ב"תקציר הפסיכואנליזה" פרויד מסכם את "העובדות" הקשורות ל"אני המפוצל" באופן הבא: "כל מה שהאני נוטל על עצמו בשאיפתו להגן על עצמו – בין אם הוא מבקש להכחיש נתח של העולם הממשי, ובין אם הוא מבקש לפסול תביעת-דחף של העולם הפנימי – התוצאה אינה טוטאלית ואינה שלמה אף פעם. נהפוך הוא, היא מולידה תמיד שתי עמדות מנוגדות, שמביניהן, זו המובסת, החלשה יותר, מובילה לסיבוכים נפשיים. (ההדגש שלי. ש.ל.)" ואכן, כפי שעשויים גם אנו ללמוד מן ההתנסות הקלינית שלנו, פרויד מקשר לא פעם את ההכחשה, אפילו בקיומה הכה מזדקר לעין כשמדובר בפטישיזם, להיווצרות אפשרית של סימפטום אצל הסובייקט. ולמשל, במאמר "פיצול האני בתהליך ההגנה", הוא מציג פציינט אחד, אשר כילד "התוודע אל איבר המין הנשי עקב פיתוי מצד ילדה בוגרת יותר. הוא המשיך את הגירוי המיני באוננות נמרצת. עד מהרה הוא נתפס על ידי המטפלת שלו והיא איימה עליו בסירוס". עתה, כאשר שני הגורמים, איום הסירוס ומראה איבר המין הנקבי, נפגשו – עשויה הייתה להתפתח אצלו "בהלת סירוס", אולם במקום זאת "הוא יצר לעצמו פטיש, כתחליף לפין החסר של האישה". ובכך "הוא מתכחש אמנם למציאות הסירוס אבל גם מציל את הפין שלו". הוא המשיך במעשי האוננות שלו, "כאילו אין ביכולתה של האוננות לסכן כליל את הפין של, אולם בו-זמנית הוא מפתח סימפטום, מתוך ניגוד גמור לאומץ-לבו ולאי-האכפתיות לכאורה שלו; סימפטום שמוכיח כי בכל זאת הוא מכיר בסכנת הסירוס" – הוא פיתח חרדה עזה מפני ענישה בידי האב, ו"סימפטום נוסף... שבו הוא מחזיק עד עצם היום הזה: רגישות של שתי זרתות הרגליים וחרדה בפני נגיעה בהן, כאילו בכל אותה תנועה הלוך ושוב שבין הכחשת הסירוס וההכרה בו, הגיע לסירוס ביטוי נוסף ברור עוד יותר (ההדגש שלי. ש.ל.)".

אנו יכולים ללמוד מן המקרה הזה, לכל הפחות, שכל עוד התוצאה "אינה שלמה" והמועקה אינה מתפוגגת לגמרי, וכך הוא המצב תמיד, אליבא דפרויד – וזאת למרות קיומו של הפטיש, המבטא את הכחשתה של מציאות כואבת ומעיקה ומגונן על האני מפניה – עשוי בהחלט עוד להתפתח סימפטום של ממש; ולכך יש כמובן חשיבות עצומה עבורנו, שהרי הסימפטום הוא באמת ובתמים דרכנו בקליניקה, המצפן שלנו, כשם שאריק לוראן הדגיש באחד הימים בתל-אביב.

אי-נחת בתרבות

במאמר "תרבות בלא-נחת" (1930), פרויד מונה שלושה מקורות לסבלם של בני-האדם – "כוחו העליון של הטבע, רפיון גופנו ולקותם של המוסדות המוסתים את יחסי-הגומלין של בני-האדם במשפחה, במדינה ובחברה".

באשר לשני המקורות הראשוניים, "השכל", כותב פרויד, "מחייב להכיר במקורות אלה של הסבל ולקבל את דין הבלתי-נמנעות, לעולם לא נכניע את הטבע לגמרי; והאורגניזם שלנו,

אף הוא חטיבה של הטבע הזה, יהיה לעולם בן-חלוף שאפשרויותיו להסתגל לטובב אותו ולפעול מוגבלות. " עם זאת, מוסיף פרויד, לגבי מקור סבל זה למד האדם לדעת שיש בו מיני סבל שניתן להפיג או להפחית, ולו אף במעט, באמצעות פעולותיו.

אך שונים עד מאד יחסי האדם למקור הסבל השלישי; אין האדם מסוגל לתפוס, טוען פרויד, מדוע בעצם לא יביאו לו הגנה וברכה אותם המוסדות שהוא במו ידיו יצר. ופה – **בתחום שליט וקובע זה של אורחות חיינו, ועם זאת מעט חמקני ומשתנה למדי – טמונים למעשה זרעי הסבל והאי-נחת שאנו נוטים לייחס לתרבות גופא.** מהי ה"תרבות", בעיני פרויד? – "התרבות", כותב פרויד, "מציינת את סכום כל ההישגים והמוסדות, שמכוחם התרחקו חיינו מחיי בעלי-החיים... הישגים ומוסדות המשרתים שתי תכליות – הגנה על האדם מפני הטבע וויסותם של יחסי בני-האדם בינם לבין עצמם."; "אנו משייכים לתחומה של תרבות כל ערך וכל מעשה שיש בהם מן המועיל לאדם ומגונן עליו מפני אימת כוחות הטבע וכדומה." ובפני כל אלה המטיפים, בשל המצוקות שהתרבות מביאה על האדם, לוותר על התרבות ולחזור ל"חיים פרימיטיביים", פרויד מעלה את "העובדה האיתנה" הבאה: כל דבר שאנו מבקשים להיעזר בו בשביל להתגונן "מפני הרעות הנשקפות לנו ממקורות הסבל השונים, הוא חלק מאותה תרבות גופא."

פרויד, אינו נמנה, כמובן, על אותם "אויבי תרבות", המבקשים לוותר על הישגיה של התרבות, והוא מונה (באופן מתבדח במקצת) שורה ארוכה למדי של הברכות שהרעיפה על האדם התרבות בתקופתו, "תקופת התקדמותם של המדעים והטכנולוגיה": המנוע, מסילות הברזל, ספינות-הנוסעים, האווירון, הטלגרף, הטלפון, תקליט הגרמופון, התגליות הרפואיות ואמצעי ההיגיינה, הסדר והניקיון; וגם דברים "שאינן בהם כביכול מן התועלת כל עיקר", כמו למשל, "דאגה לשטחים מגוננים הדרושים לעיר כמגרשי-משחקים ושמורות של אוויר רענן, עשויים בתלמי-פרחים..." (!!!) ובין דברים אלה, גם דברים השייכים יותר לתחום היופי, הרוח והאמנות – אמצעים מפורשים יותר "להפקת עונג".

ובכל זאת, האושר והנחת, כמדומה, אינם נחלתו של האדם עלי אדמות, ובמילותיו של פרויד: "הכוונה לעשות את האדם ל"מאושר" אינה כלולה בתכנית ה'בריאה' כל עיקר." מובן, את הסיבה העיקרית לאי הנחת או לאי-האשור של האדם מייחס פרויד לאיסורים ולהגבלות שמטילה התרבות על חיי המין והאהבה של האדם, וכמו כן על נטיותיו התוקפניות – "התרבות מושתת על ההכרח לוותר על סיפוקם של דחפים, תנאי קודם לתרבות הוא דווקא מניעת סיפוקם של דחפים אדירים (או דיכויים או הדחקתם, או סילוקם בדרך כלשהי). "מפח-תרבות" (במקור: "Kulturversagung") זה שולט בתחום הגדול של היחסים הסוציאליים בקרב בני האדם". הסימפטומים הנורוטיים ("המבטיחים לאדם לכל המועט סיפוקי תחליף") והפסיכוזות ("ניסיון התמרדות שלאחר-י"אוש"), הם, כמובן, ביטויי החולי המפורשים של "מפח-תרבות" זה, או, בלשון קדומה יותר של העגה הפרוידיאנית – של "המוסר המיני ה'תרבותי' בעידן המודרני" (1908).

עבור פרויד, כל כיבושי התרבות מבטאים "אידיאל של כוח כל-יכול וכל-יודע שיצר האדם לעצמו, אידיאל שגילמו אֶלִילִיו (ההדגש שלי, ש.ל.)", ואינם כי אם מענה לחוסר הישע הינקות של האדם כאדם. אלא שעתה, "התקרב האדם מאד להשגת האידיאל – כמעט שנעשה אֶל הוא בעצמו!... יכול אתה לומר, כי נעשה האדם מין אֶל-תותבת (ההדגש שלי, ש.ל.)." את האידיאל כולו, אין, כמובן, להשיג לעולם, אולם עינו הפקוחה של פרויד צופה הרחק אל העתיד: "דורות רחוקים יביאו עוד מן הסתם מפעלי-התקדמות חדשים, גדולים, שאין כלל

להעלותם היום על הדעת, בתחום זה של התרבות, ויעשו את האדם דומה עוד יותר לאלוהים (ההדגש שלי, ש.ל.).

ועם זאת, פוסק פרויד, אף "בהיותו דמוי-אל אין האדם בן-זמננו חש עצמו מאושר."

ועתה, אם בידי האדם-דמוי-האל הכוח לברוא, הרי שבידו גם הכוח להכחיד... ולעיתים קרובות אף להכחיד באמצעות אותה בריאה עצמה או מהשלכותיה על העולם והאנושות... האם אין משבר האקלים מבטא בדיוק זאת: את עוצמתו של האדם – שדומה כי הוא חש עצמו עליון על שאר צורות החיים (ביטוי כמו 'היבריס אקלימי' עשוי בהחלט להתאים כאן), ומוצא בכך מעין הצדקה מוסרית לניצול הטבע ואוצרותיו לשם "מפעלי-ההתקדמות" שלו, בלי שייקח בחשבון של ממש את השלכות פעולותיו – לברוא ולהחריב גם יחד? אכן, כפי שכותב פרויד, "כיבושי התרבות" של האדם, כמענה לחוסר-הישע הינקותי של האדם, אינם כי אם "אלים" שהפכו "לאידיאלים של תרבות". בלא צל של ספק, כוחות כלכליים רבי-עוצמה, יחד עם אינטרסים פוליטיים, לאומיים וחברתיים מפורשים, פועלים כאן. אולם, האם אין כאן עוד עדות נחרצת לתוקפו של המונח "עירוב הדחפים" (*Triebmischung*) – דחפי החיים ודחפי המוות, "המחלקים ביניהם את השליטה בעולם", אליבא דפרויד?

בחיל ורעדה נזכר אני בהקשר זה בשורות הנצחיות החותמות את "תרבות בלא-נחת":

"בני-האדם שיעבדו בשיעור כזה את כוחות-הטבע לרצונם, שלא יתקשו להשמיד באמצעותם איש את רעהו עד לאחרון בהם. הם יודעים זאת, וידיעת הדבר הזו היא, במידה מרובה, גם מקור חרדתם של בני האדם בימינו, מקור אסונם, מקור האימה המפעמת אותם. עתה השעה לחכות ולראות, אם יעלה ארוס בן-הנצח, האחד משני "כוחות-השמים", ויצליח בהתמודדותו עם יריבו בן-האלמוות כמוהו. אבל מי יוכל להגיד, מה יילד המאבק הזה ומה תהיה אחריתו? (ההדגש שלי, ש.ל.)"

אם הקרוי בפנינו באופן "סולידי" משהו, לדעתי, "משבר האקלים" – על השלכותיו המחרידות, העכשוויות והעתידות כמעט לבטח לבוא, יחד עם האמצעים הרפים והלא-מספקים בעליל עד כה, הננקטים על ידי האומות והמדינות להיאבק בהן – אינו נחשב בעינינו כאחד ממקורות האסון הגורליים ביותר הרובצים לפתחנו כיום, הרי שאין אנו באמת רוצים להכיר בו כל-עיקר ואין אנו רוצים לדעת מאומה על ה"אחרית" הצפויה לנו ולדורות הבאים בגינו.

מאי-נחת לסימפטום בתרבות

דומה כי באשר ל"משבר האקלים", שלושת המקורות לסבל האדם שאותם מונה פרויד – "כוחו העליון של הטבע, רפיון גופנו ולקותם של המוסדות המוסתים את יחסי-הגומלין של בני-האדם, במשפחה, במדינה ובחברה", – חוברו כאן יחדו למעין חטיבה אחת (שכל אחד ממרכיביה פועל על האחרים וגם חודר אליהם) המאיימת לכלות כל חי וצומח על פני היבשה והים. ניתן לומר זאת גם כך: הטבע, גוף האדם והתרבות הפכו כולם למעין 'גוף אחד' המאיים בהכחדה בעקבות מפגש הרה גורל של ההווה-המדברת עם הלשון; הלשון שבאמצעותה המדע, אופני הייצור, אמצעי הצריכה וכל סוגי הטכנולוגיה המודרניים מופעלים ומיושמים בדרך כלל. 'גוף אחד', אכן, אך לא בלא שאריות העשויים לעורר מועקה וסימפטום ברמת הקולקטיב וברמת הפרט גם יחד.

עבור פרויד, שלושת המקורות הבסיסיים הללו לסבל האדם מתגלמים, בסופם של דברים, בתחושת האי-נחת (או בניסוח אחר שגם בו פרויד מרבה להשתמש: "הרגשת אי-אפשר") הרודפת את האדם בעצם משכנו בתרבות. אולם פרויד, אולי בניגוד לנהוג לחשוב, לא סבר, כך בפשטות או בנחרצות שאינה משתמעת לשתי פנים, כי הדיכוי התרבותי של הדחפים הגורר עימו את ההדחקה הוא הגורם הבלעדי לאי-נחת זו. ב"תרבות בלא-נחת", למשל, הוא כותב (כפי שכבר צוטט על ידי מקודם), כי **"תנאי קודם לתרבות הוא דיכויים או הדחקותם, או סילוקם בדרך כלשהי" של דחפים.** אני מבליט עתה את המילים **"תנאי קודם"**, כיוון שבמובן מסוים משתמע מהם, לעניות דעתי, שיש דבר-מה הקודם להתקיימות התרבותית, ושהתרבות עצמה מושתתת עליו או כרוכה בו. ומהו? ובאותו מאמר הוא כותב: **"פעמים נדמה לנו, שאנו מבחינים כאן לא רק בלחץ התרבות בלבד, אלא שיש גם משהו במהותו של התפקוד (המיני) גופו השולל מאתנו את הסיפוק המלא ממנו והדוחף אותנו לנתיבים אחרים. אולי טעות היא בידינו; קשה כאן להכריע.**" יתר על כן, כפי שאמר לאקאן ב"טלביזיה", **"ככל שהלך והתקדם (פרויד) בחקירתו, נטה יותר ויותר אל הדעה שההדחקה ראשונית"**, דהיינו ש"ההדחקה אינה נובעת מן הדיכוי", ובהחלט ייתכן כי הדיכוי עצמו ינבע מן ההדחקה הראשונית. לאקאן שואל: **"האין המשפחה, החברה, פרי-יצירתה של ההדחקה?"** ופוסק לאלתר: **"לא פחות מכך, ואם זה אפשרי, אין זאת אלא משום שהלא-מודע קיים ומתבסס על המבנה, כלומר, על הלשון (ההדגש שלי. ש.ל.)."**

אי-הנחת, כמשתמע מכך, היא "מבנית", ובלשונו של לאקאן: **"סימפטום בתרבות"**. באופן זה, כשם שאמר דניאל רוי בהצגת הכנס של NLS לשנת 2023 "מועקה ואי-נחת בקליניקה ובתרבות", לאקאן מתיק את "אי-הנחת" של "תרבות בלא-נחת" של רוי אל שדה הסימפטום. ובעקבות כך, אומר דניאל רוי, יכול הסובייקט לקרוא את "אי-הנחת שלו בתרבות, בקבוצה האנושית, המשפחתית, בזו של מקום עבודתו וכו'" כ"סימפטום, בייחודיות שלו. ובאופן הפכי, לאפקט של אי-הנחת יש הדהוד בגוף, [על בסיס] מה שעושה סימפטום בתרבות, ולכך מתוודעים אנו בשעה שמועקותיו, ייסוריו, לא זכו להכרה." התקה זו שבוצעה על-ידי לאקאן "אין בה שום דבר אוטומטי", מוסיף דניאל רוי, "והיא מסמנת יותר חצייה". חצייה, בוודאי, אך ברצוני להוסיף כי לכל חצייה, בדומה לחצייה של נהר, יש שתי גדות. אני מקווה כי עלה בידי, ולו באופן חלקי בלבד, להראות בדברים שהובאו מקודם לאורך הטקסט כולו, גם את גדתו של פרויד אשר ממנה יצא לאקאן לחצות את אותו הנהר והגיע אל 'גדת הסימפטום'.

... לסימפטום בנתיבי המועקה

יתר על כן, דניאל רוי מוסיף עוד דבר-מה, שהוא בעיני חשוב מאין כמותו: הוא מציע לראות במועקה את הדרך שבה חצייה זו פועלת. כלומר, מאי הנחת אל הסימפטום – בנתיבי המועקה! אנסה להבהיר מעט נקודה מכריעה זו.

1. ידועה היטב הנוסחה הפרוידיאנית להיווצרות סימפטום, כפי שניתן לגזור אותה, לדוגמא, מהטקסט "עכבה, סימפטום ומועקה", ולהלן:

תביעה דחפית <---- מועקה ("מפני משהו", כסימן לסכנה) <---- סימפטום

2. במוספים לטקסט המוזכר לעיל, פרויד מציין כי ההבדל בין "המועקה הממשית" (*Realangst*) ל"מועקה הנוירוטית" טמון בכך שבמועקה הממשית "האיום... מצוי באובייקט חיצוני" בעוד שבמועקה הנוירוטית "האיום... (מצוי) בתביעה דחפית". עם זאת, פרויד מוסיף מייד "שבמידה שהתביעה הדחפית הזאת היא דבר-מה ממשי, יכולה גם המועקה הנוירוטית

לזכות בהכרה מוצדקת כממשית. (ההדגש שלי. ש.ל.) "וזאת מכיוון "שהתביעה הדחפית הופכת לסכנה (פנימית) רק משום שסיפוקה עשוי להביא לסכנה חיצונית, כלומר משום שהסכנה הפנימית הזאת מייצגת סכנה חיצונית." תפיסת המועקה כממשית מוצאת ביטוי חד-משמעי בתפיסתו של לאקאן הקובעת כי "המועקה היא האפקט היחיד שאינו מרמה", וזאת בשל היותה סימן לנוכחות ממשית של התענגות. נרשום זאת כך:

גוף (עודף-התענגות) <---- מועקה (סימן לממשי של ההתענגות) <---- סימפטום

3. ואם, כשם שאמר דניאל רוי, "המועקה היא העקבה של תרומת גופנו לאי-נחת בתרבות", וכך למה שעושה סימפטום בתרבות, ואם נוסף לזאת את אמירתו של לאקאן ש"המועקה אינה בלא אובייקט", אזי יכולים אנו לכתוב עתה כך:

אי-נחת בתרבות (עודף-התענגות) <---- מועקה (שאינה בלא אובייקט) <---- סימפטום בתרבות

ובימנו אנו, מה עשויים להיות אובייקטים אלה, לפחות בחלקם? דניאל רוי אומר בהקשר זה כי "גורל חדש התווסף לגורלות הפרוידיאניים האחרים של הדחף עם הגעת אובייקטים של 'עודף-התענגות מזויף' (מימרה של לאקאן, סמינר 17) לעולמנו: הגאדג'טים... אנחנו יכולים לומר שהם הפכו, מעתה ולהבא, לחלק בלתי נפרד מאי-הנחת בתרבות שלנו." דניאל רוי מוסיף לצטט את לאקאן, השואל וגם משיב: "הגאדג'טים, לדוגמא, האם ידם תהיה באמת על העליונה? האם אנחנו נגיע באמת להיות מונעים על ידי הגאדג'טים? הסיכוי נראה לי קלוש, אני חייב לומר. לא באמת נצליח לגרום לכך שהגאדג'ט לא יהיה סימפטום" (לאקאן, "השלישית"). ובהרצאה אחרת, סמוכה בזמן לקודמת, לאקאן מחדד את טיעונו: "יש לאובייקטים הללו את הפרטיקולאריות הזו של נשיאת הסימן של ההווייה שיצרה אותם – אין מה שהולך לזבל יותר מהר מאשר הגאדג'טים הללו... סופם במזבלה, במקום ששם הם מפורקים. ניתן לחלוטין להשוות זאת לגורלה של ההווייה האנושית." (Lacan J., Le "phénomène lacanien, nov. 1974). (ההדגש שלי. ש.ל.)"

... למשבר האקלים: "עולם-זוהמה" ["Monde/Im-monde"]

נשוב אפוא אל משבר האקלים ואל השלכותיו המרעילות: דומה כי העולם בכללותו הופך בקצב מואץ יותר ויותר למעין אובייקט אחד ענק, נפיל ממש, של התענגות עודפת – אתר של פסולת וזוהמה שהתהפכה עתה על האדם, כתוצאה ישירה של "מפעלי תרבות" והאידיאלים הכה חמדניים – פרי מחצבתו של הסופר-אגו בזמננו – השולטים בה. המצאות האדם והישגיו המדעיים והטכנולוגיים, מיושמים פעמים רבות בחפזן ובחוסר התחשבות בוטה, ומונעים ומואצים כאחד עלי-ידי קפיטליזם גלובלי ותחרותי למכביר, הפועל בעיקרו על פי עיקרון ההנאה והרווח המידי. קפיטליזם חסר-מעצורים זה, כפי שכותב גוסטבו, אינו נתקל עוד ב"התנגדות לשגשוג בלתי מוגבל בחיים עלי-אדמות (ואינו כפוף יותר) לזה שהובטח לו בשמיים." אכן, כפי שמנבא פרויד, "דורות רחוקים יביאו מן הסתם מפעלי התקדמות חדשים, גדולים, שאין כלל להעלותם היום על הדעת... וייעשו את האדם דומה עוד יותר לאלוהים."

אולם, ראו, ביחס למשבר האקלים, "האדם-אל" בכבודו ובעצמו הוא שנדחה ונופל מעולם זה שיצר במו ידיו על פני כדור הארץ ובאטמוספירה שומרת-החיים המקיפה אותו. אולי אין כמו האקיווק שמציע לאקאן "Monde/Im-monde" – "עולם-זוהמה" – כדי לתאר מצב זה.

דניאל רוי אומר על אקיווק זה כך: "מדובר באקיווק בין מילים שהתפתחו בשני שדות סמנטיים שנראים מאד שונים, החל ממקור משותף: המושג הלטיני *mundus*. המילה 'monde' מופיעה כמגדירה מכלול, טוטאליות, ונוטלת על עצמה את מה שקיים ואת מי שקיים... וזה מה שמעניק לה את הכוח לאוניברסליזציה. המילה 'mode-im', זוהמה, היא זו שיוצרת את האקיווק, בהתנגדותה ל-'monde' ובגורמה להופעת ערך כפול. מצד אחד היא מציינת את מה שאינו עולם כפי שאנו מדמיינים אותו – עולם משותף לבני אדם, בעלי חיים, צמחים ולפיכך אוניברסאלי... ומצד שני, היא חושפת את האובייקט הדחוי, את הזוהמה במובהק, שעליו מבוססות אי-הנחת והמועקה, ושאותו לאקאן כינה אובייקט a. אובייקט זה הוא בדיוק מה שמתנגד לעולם כיקום, כי הוא מופיע תמיד כ-"חלק מנותק", בהתאם למונח שהוצע על ידי ז'. אלן-מילר, שאין לו מקום אחר ב-'עולם האנושי המשותף'."

כאשר "העולם" בכללותו נוטה להיהפך ל"זוהמה", "ההוויה האנושית" עצמה הופכת לזוהמה יחד עימו, למעין מקטע של "עולם" זה עצמו. ניתן אף לומר כי ההבחנה בין האוניברסאלי לפרטיקולארי נוטה אזי להיטשטש, וזאת לצד ההבחנה שאותה הזכרתי מקודם, בין תרבות, טבע וגוף האדם. ייתכן שיכולים אנו אף לדמות מצב זה למעין מלנכוליה, הפוקדת או העלולה לפקוד את "ההוויה האנושית", הנופלת לידי הזדהות עם האובייקט האבוד – החיים והסביבה כפי שהיא הכירה אותם עד היום.

... ל"משבר האדם" ... ולאיווי-לחיים

"Unless we invent a better future, we won't have one of any kind" (Arthur C. Clarke)

משבר האקלים הוא ביטוי חריף וקיצוני לאי-נחת של תרבות זמננו; אי-נחת שלה אחראית ההתענגות-העודפת המוגברת של עידננו, שמחירה דומה שהוא רק עולה מיום ליום, כפועל יוצא של תרבות צריכה שאינה יודעת שובע ושל פריחתו חסרת הגבולות של הקפיטליזם הגלובלי. ומכאן אני סבור שאת משבר האקלים נכון, לאמתו של דבר, לכנות: "משבר האדם", שכן האדם הוא שחולל משבר זה הכרוך בהיבטים שונים של "מפעלי תרבות", "מפעלי התקדמותו", והמותנה ביותר בעמדותיו – יחסיו לסביבה ולטבע, תפיסותיו הכלכליות והשקפותיו הפוליטיות. לא בכדי, למשל, מכחישי האקלים הגדולים הם פוליטיקאים אולטרה-שמרניים ולאומניים, ואף כמה שליטים אוטוריטטיביים ידועים. מכאן שאנו יכולים אף לשאול עד כמה הנטייה להתערערתם של הערכים והמשטרים הדמוקרטיים בתקופתנו אינה חסרת זיקה למשבר האקלים המתעצם. אולם, אי-נחת זו, גם אם אנו מנסים לרוב להתעלם ממנה, להכחישה, או לא לדעת דבר עליה או "לתפוס מרחק" ממנה (שהרי, כפי שרבים אומרים: "מה אנו כבר יכולים לעשות בעניין גדול זה?"), אינה בלא גילויים של פחד ומועקה הניתנים לאיתור. מספר גדל והולך של מדענים מודים היום שהם מבוהלים מאד מאירועי מזג האוויר הקיצוניים של השנים האחרונות, העולים על כל התחזיות. הפתאומיות והעוצמה של האירועים האחרונים הן שמדאיגות את החוקרים, בנוסף להגדרה המעורפלת של נקודת האל-חזור, שאחרי שנעבור אותה יהיה בלתי אפשרי לעצור את ההתחממות. אולם דאגה ובהלה אינן רק נחלת המדענים, ובעקבותיהם, סוף-סוף, גם של חלק מהפוליטיקאים וממוסדות השלטון, אלא הם הרבה יותר מקיפים ומחלחלים לקהלים הולכים וגדלים. לא בכדי צצים לאוויר העולם מונחים "אבחנתיים" חדשים, כגון "חרדת אקלים", "חרדה סביבתית" ו"דיכאון אקלימי" – אף שמונחים אלה מתייחסים בעיקר לילדים ולבני-נוער מסוימים, המוטרדים ביותר מהמשבר ואינם רואים עוד כל טעם לחלום ולתכנן את עתידם. עם זאת,

חלקם, חרף הכול, נוטלים חלק פעיל במחאות ובהפגנות שונות ברחבי העולם: "ילדי מחאת האקלים", הם מכונים.

אולם, בסופו של דבר, משבר האקלים – על גורמיו, השלכותיו והפחדים והמועקות שהוא מחולל – נוגע לאנושות כולה. הוא ללא-ספק סימפטום זועק לשמים של הציוויליזציה שלנו. הוא נוגע, ברמה זו או אחרת, בכל אחד מאתנו, וכל אחד מאתנו עשוי, אם יסיר מעל עצמו את מעטה ההכחשה המחורר למדי בין כה וכה, ועימה את תשוקת בורותו – לראות אותו כסימפטום שלו, קרי: סימפטום בגוון ה"ייחודי", סימפטום בזיקתו השורשית אל הדחף ואל ההתענגות העודפת של סובייקט כלשהו. נדמה לי כי לא יהיה זה מיותר בהקשר זה להיזכר כי פרויד, לאחר שדחה במאמרו "תרבות בלא-נחת" את "ההנחה הפסיכולוגית למשטר הקומוניסטי" (האומרת שעם ביטולו של הקניין הפרטי תשתנה "מהותה של תוקפנות האדם") בשל היותה "אשליה נטולת-אחיזה", שב לרגע לקראת סופו של מאמר זה אל "ההשקפה הסוציאליסטית" וטען עם זאת כי "התועלת" שאנו יכולים לצפות לה בעקבות "תמורה ממשית ביחסיהם של בני-האדם לקניין (במקור הגרמני: *Besitz*, רכוש, כל הטובין) מרובה מכל מצוות המוסר והדת". אך זאת, מוסיף פרויד, בתנאי שסוציאליזם זה לא ילווה "באידיאליזם מחודש" אשר יעשה אותו "לחסר תועלת מעשית".

האם נקיץ מחלום בלהות זה בזמן? האם ניטול אחריות של ממש על מה שנדחה כזוהמה על ידינו? האם מתוך ההתענגות העודפת השירית הזו – שהדחף (שבמהותו אינו אלא דחף-מוות) והסופר-אגו החמדני וחסר המעצורים של עידננו שולטים בה בחוזקה – יעלה האיווי-לחיים, שהסיר מעליו משהו מן "האימה-לדעת", ויכוון את מאמצינו למצוא דרכי מוצא ל"משבר האקלים", אשר אינו אלא "משבר האדם" של עידננו? הווה אומר: האם יעלה בידי האדם לבחון מחדש את עמדתו ביחס לממשי זה אשר אותו מכנה לאקאן "עודף-התענגות מזויף", הצובע את תרבות הצריכה ואת מושאיה הבלתי-מוגבלים בעידננו? בדבר אחד אני משוכנע למדי: אין די בגישות הפרגמטיות של מוסדות שלטוניים וגופים כלכליים ואין די במדע ובהמצאות הטכנולוגיות בתחומים הקשורים לאקלים ולסביבה, ויהיו אלה יעילים, פוריים ומעוררי השראה, ככל שיהיו, על מנת לשנות את המצב – האם אותם האמצעים שיצרו מלכתחילה את המשבר גם יפתרו אותו? מסופקני. על כל פנים, הכוונות הטובות על פי רוב אינן מספיקות, ולבטח לא הכול מהממשי של משבר האקלים ניתן להסמלה, לחישוב מדעי ולניבוי.

והנה, כאן בדיוק, בגבולות ובספי בלתי-אפשרי זה, יש גם לפסיכואנליזה, בלי ספק, דבר-מה לומר בשיח הציבורי המתרחב סביב משבר האקלים. להווייה-המדברת יש בוודאי עוד מה לומר כאן... ובכן, שתאמר, ואולי יעלה בידינו גם לקרוא ולעשות דבר...